

Journal of Lyrical Literature Researches
University of Sistan and Baluchestan
Vol. 20 / No.38/ Winter and Spring 2022(pp.5-30)

Article history: Received: 30 June 2018/ Received in revised form:5 April 2021/Accepted:7 April 2021

Rahnvard kohneshahri, Azita

PhD Student of Persian Language and Literature Department, Islamic Azad University, Bonab Branch, Bonab, Iran

Hojaji, Aziz(Corresponding Author) Email:aziz_hojaji@bonabiau.ac.ir

Assistant Professor of Persian Language and Literature Department, Islamic Azad University, Bonab Branch, Bonab, Iran.

Moshfeghi, Arash

Assistant Professor of Persian Language and Literature Department, Islamic Azad University, Bonab Branch, Bonab, Iran.

DOI: 10.22111/jllr.2021.25843.2337

Description of Love and Affection from the Perspective of Mohammad and Ahmad Ghazali Based on Iḥyā' 'Ulūm al-Dīn and Sawāneḥ

Extended Abstract

Love and affection are common themes of many mystical works in Persian literature. Therefore, by comparing the content of mystical works, it is possible to gain a better understanding of the Sufi view on that subject by examining these common themes. Imam Mohammad Ghazali and his brother Ahmad are well-known figures in the field of Sufism. This article tries to study the concept of love and affection from the perspective of these two personalities with an analytical-descriptive method, emphasizing the two works of reviving the sciences of Al-Din Mohammad Ghazali and the tragedies of Ahmad Ghazali. - What is the nature and function of love and affection for Khajeh Ahmad Ghazali and Imam Mohammad Ghazali? It was concluded that the view and attitude of Imam Mohammad Ghazali towards this subject is a religious and religious view. However, what can be deduced from Ahmad Ghazali's tragedies is that his view is closer and closer to the view of mystics.

Keywords: Love, Mohammad Al-Ghazali, Iḥyā' 'Ulūm al-Dīn, Ahmad Ghazali, Sawāneh.

1-Introduction

Love and romance, falling in love and falling in love with a lover is a public experience. Quoted. Love as a philosophical discussion has also been the subject of attention of philosophers. In Greek culture, Plato addressed the subject of love in his treatise "Party" and related it to the concepts of goodness (Taifeh, 2012: 8). Ahmad al-Ghazali has freely used the word love in accidents for two reasons. It was written for the purpose of public dissemination (Ghazali, 1980: 53). Therefore, in this article, when studying the subject of love, both terms of love and affection in Sufism have been considered. As a result, the "Book of Love" has been composed in the revival of the sciences, relying more on the teachings of the Sufis and their written heritage. In Al-Muhaba, Imam al-Ghazali's realism is evident in the way he expresses and prepares his argument, and by reading the book Ahya al-Uloom al-Din, it becomes clear that al-Ghazali was a Sufi theologian until the end of his life who was distorted even in paying mystical opinions. It did not follow rational standards. In contrast to accidents, it is a work of oral heritage and romantic and mystical experiences. This work is a narration of a necessary and impossible event that is told with the same mystery and ambiguity. Ahmad Ghazali intends to show that love is not a reality but a truth. And the only way to understand the truth is to experience it. (Al-Ghazali, 1359: 41).

2-Research method

Undoubtedly, the theme of love in mystical works has been a controversial topic. Sufis and mystics in their works had to deal with this issue and somehow clarify their task with this issue. Due to the extent of this issue and its connection with divine love, which is the view of most Sufis, comments about it are found in most Sufi books. Imam Mohammad Ghazali and his brother, who are prominent figures in the field of mysticism and Sufism, have considered this issue in their works. In this article, we have tried to answer the following questions to express the views of these two personalities on this issue to be paid. Therefore, the questions of the present study can be asked as follows:

Description of Love and Affection from the Perspective of Mohammad and Ahmad Ghazali

1- To what extent does the view of Khajeh Ahmad Ghazali and Imam Mohammad Ghazali about love rely on religious teachings?

2- What is the nature and function of love and affection for Khajeh Ahmad Ghazali and Imam Mohammad Ghazali?

3- What is the reason for choosing the term love by Khajeh Ahmad Ghazali and the term love by Imam Mohammad Ghazali in expressing their opinions?

Imam Mohammad Ghazali and Ahmad Ghazali have expressed different views on the concept of love in their works. Considering the method and approach of these two towards love and related themes and since each of them had adopted a different method in their mystical and religious thought, it will be important to study this issue as one of the important topics. It was able to reveal new dimensions and aspects from the perspective of these two characters. In his views, Imam Mohammad Ghazali focuses more on the context of Islam and theological findings.

This study examines the views of two of the greatest thinkers in the Islamic world on the controversial subject of love and affection in the relationship between man and God. Because the co-occurrence of love between two completely different beings, one in the position of a creature and the other in the Creator of the universe, seems impossible. Islamic thinkers have paid special attention to it. The result of this attention has been the emergence of various and sometimes reciprocal views between the two groups of theologians and Sufis, who were the two corresponding heads in the pursuit of love and affection. Regarding the concept of love from the perspective of Ahmad Ghazali and Imam Mohammad Ghazali, some research has been done, some of which are mentioned:

Malmeli examines this issue in an article entitled "Description of Love in the Tragedies of Love" by Ahmad Ghazali and concludes that "the issue of love in this work has a mystical and real nature and is far from material and sensual matters. The feeling of perfectionism, not the outward manifestations, is evident in al-Ghazali's work. The love that the author introduces leads to the union between the lover and the beloved, and the lover disappears in the existence of the beloved, and no difference can be felt between the two. Al-Ghazali has been completely

aristocratic in introducing pure, pure, real and mystical love with the knowledge of the works of the past”(Malmeli, 2006: 94).

3-Discussion

In the study of the revival of sciences, it is said that Imam Mohammad Ghazali wrote this work with the intention of reviving the popular religious teachings of Muslims from those teachings. Therefore, the way of expressing the topics in this book has been adjusted and observed in accordance with its purpose. Since the revival of sciences has been written not for a specific audience but for the general Muslim community. While it contains the lofty and important meanings of Islamic knowledge, it is far from the task of the world. The way of expressing the subject in this work, even in mystical subjects such as love and other Sufi meanings, is by no means vague, complex and mysterious. He has developed the theory of love in a way that is understandable to his audience. Even when he discusses seeing in the Hereafter, which is a special Ash'arite belief, and finally speaks clearly, concisely and concisely. Al-Ghazali's words in this model are expressed in a specific geography and its boundaries are quite clear. As a speaker, he expresses his theory in a tone mixed with Saho and vigilance. A theory that promotes love between a servant and God. It is a love that is consciously arising from knowledge and awareness. It is not a love that is from drunkenness and insider. Another important feature of this work, which Imam Ghazali has applied in the best way, is to follow a logical system in expressing the contents and introducing the preliminaries of each discussion to achieve the desired results. In expressing the subject of love, he first determines the place of love among other mystical authorities and reminds the extent of the relationship of love with other authorities, then proves the legitimacy of love by citing the evidence of Sharia. Then he examines its meaning (Taifeh, Sima, 1391: 109). Al-Ghazali explicitly recounts his inner voice in his book *Al-Munqiz Man Al-Dhalal*. And that what he has done so far can not be the answer to his inner need and he steps on a path that is the beginning of his inner transformation (Al-Ghazali, 1388: 33-38). Al-Ghazali will show that by appealing to religious teachings, love does not end with the end of worldly life. According to Imam Mohammad Al-Ghazali, "love is the desire of nature towards something that is pleasing (soul) and

pleasurable" when this desire intensifies, it is called love (passionate love), so love is considered an important component for Al-Ghazali / 313).

Events narrate an experience, and experience is a lived thing, not a thought. Thus, tragedy is narrated like a story. The story of the soul's encounter with love at a timeless time when the soul was created. The book begins with a narrative tone and if the reader of this narration can put himself in the place of the main character of the story, namely the soul, he will be able to proceed with the narration and the story will have meaning for him. But if the reader can not reach such a threshold, he will not understand the connection between the events and adventures in the story. Love is beyond the limits of time and space, and its infinity makes it incomprehensible and insane. "Yahbuna" does not mean that the Shafi'i Muslim believers love God. Rather, he speaks of love beyond the Muslim rank and even the material human being. He speaks of the mania of the soul as a high-ranking creature of God in eternity (Taifeh, 1391: 110).

4-Conclusion

By summarizing the views and opinions of Imam Mohammad Ghazali about love, we reach an important conclusion that Abrahamov has expressed in the best way: Ghazali's theory of love is religious because it is directed to God; It is rational because it is formulated within the framework of knowledge, and it is mystical because it considers closeness to God as a value. It seems. But it is Islamic because philosophical thoughts are intertwined with Islamic thoughts about this world and the hereafter. Explaining the concept of love in Ahmad Ghazali is not something that can be done easily. The vague text of the tragedies does not allow us to speak clearly about the concept and nature of love. Also, attributing love to the Absolute makes it impossible for us to become aware of its nature and meaning through limited definitions. However, from all the words and phrases of Khajeh, it can be concluded that Khajeh Ahmad considers love as a subject that the soul, and not the soul, faces. Ahmad Ghazali's love, unlike knowledge, which is enlightening, is intoxicating and causes misunderstanding, it has nothing

to do with the low perceptual hand that we know on our level of consciousness. For Ahmad Ghazali, love is neither a means nor an end, but a destination. The destination that the soul wants to return to. In this romantic return, love is the transcendent of the soul, because the soul, after descending to the material world, has departed from its spiritual quality and brings love and the soul to its former status in an ascending course.

5-References

- 1- The Holy Quran, translated by Mehdi Fooladvand, Tehran, Dar al-Quran al-Karim, 1418 AH / 1997.
- 2- Abrahamov, Benyamin., **Divine Love in Islamic Mysticism**, translated by Homeira Arsanjani, edited by Mostafa Malekian, Tehran, Contemporary View, 2009.
- 3- Ernest, Carl., The Stages of Love in the Early Periods of Iranian Sufism **from the TarouzBahan Quartet, The Heritage of Sufism**, edited by Leonard Lewisen, translated by MajdaldinKiwani, Tehran, Markaz Publishing, 2005.
- 4- Ismailpour, Valiullah,. The concept of love and its comparison in the intellectual system of Ahmad Ghazali and EinolghozaatHamedani with emphasis on the tragedies of love, arrangements, letters and bills, Persian Language and Literature, Vol. 3, No. 9 ., p. 26 -45.2011
- 5- Ash'ari, Abu al-Hasan., Ali ibn Isma'il., **Al-Lama ' , Ani Bansharah** and correction by Yusuf Makarsi Al-Aswa'i, Beirut, Katholikiya Press, 1952.
- 6- Ansari Khoshabar, Massoud., **Revival of the Sciences of Religion**, Culture of Iranian Islamic Works under the supervision of Ahmad Samiei Gilani, Tehran, Soroush, 2006.
- 7- Ansari Heravi., Khajeh Abdullah., **Sumiran**, Introduction, margins and correction by Abdul Hai Habibi, Kabul - Bi Ta, 1341.
- 8- Pourjavadi, Nasrollah., **King of Religion**,., Tehran, Agah, 1979.
- 9-, Nasrollah., **Seeing the Moon in the Sky**, Tehran, Al-Zahra University, 1996.
- 10- Hallaj, Hussein Ibn Mansour., **The Book of Tawassin**, edited by Louis Massignon, Paris, 1913.

- 11- Tayefe, Sima., **Application of the nature of love and affection according to Ghazali**, Master Thesis, Al-Zahra University, Faculty of Theology, 2012.
- 12- Alavi, Roghayeh., Pashti, Mohammad Ali and Kakeh Rash, Farhad., **Love and Knowledge in Ghazali's Works**, Islamic Mysticism, Vol. 16, No. 62., p. 270-263. 2019
- 13- Ghazali, Abu Hamid., **The revival of the sciences of religion**, and with his book the book Al-Mughni about carrying travels in the travels in the graduation of news in the neighborhoods of Abd al-Rahim ibn al-Husayn al-Iraqi, and in the margin, the definition of the neighborhoods of Sheikh Al-Aidaros and the dictation of the problems of the living, the puzzle of Al-Sahr and Al-Awariv. The Scientific Book House, 1417 BC / 1996 AD by Al-Sahrawardi, Beirut, The Scientific Book House, 1417 BC / 1996 AD.
- 14-, AbuHamed, Mohammad., **The science of religion revival**, translated by Mohammad Kharazmi, by Hossein Khadio Jam, Scientific and Cultural Publishing Company, Tehran, sixth edition, 2007.
- 15-, Mohammad., **Confessions of Imam Mohammad Ghazali**, translated by Zayn al-Din, KianiNejad, Tehran, 1338.
- 16-, Mohammad., **Economic belief**, Beirut, Dar Al-Kitab Al-Almiyeh, 1409 AH / 1988 AD.
- 17-, **Alchemy of Happiness**, edited by Ahmad Aram, Tehran, Central Library, 1954.
- 18-, Ahmad., **Two Mystical Treatises on Love**, edited by IrajAfshar, Tehran, Manouchehri Publications, 1980.
- 19-, Ahmad., **Events**, narrated by QasemKashkoli, Nashr Publications, Sales, Tehran, 2009.
- 20-, Ahmad Ghazali., **Acquaintances of Love**, by Mahmoud Reza Esfandiari, under the supervision of NasrollahpourJavadi, Tehran, University Publishing Center, 2005.
- 21- Fani, Kamran., **List of Ghazali printed works**, Maaref, No. 3, Azar Vasfand, 1984.
- 22- Massignon, Louis., **Mansour Hallaj's life arc**, translated by RavanFarhadi, Tehran, Manouchehri Publications, Bita, 2002.

- 23-Malmeli, Omidvar., Description of Love in the Tragedies of Love, Religions and Mysticism, 3, 8,. 95-80.2006.
- 24-Malamoud, Margaret., **Sufi organizations and power structures in medieval Neishabour**, translated by Mohammad NazariHashemi, Khorasan Pajoohi, first year, second issue, autumn-winter 1998.
- 25-Nicholson, Reynolds., **Islamic Sufism and the Relationship between Man and God**, translated by Mohammad Reza ShafieiKadkani, Tehran, Toos Publications, 1979.
- 26-Noya, Paul., **Quranic Interpretation and Mystical Language**, translated by Ismail Saadat, Tehran, University Publishing Center, 1994.

شرح عشق و محبت از منظر امام محمد غزالی و احمد غزالی

(با تکیه بر احیاء علوم‌الدین و سوانح‌العشاق)

۱- آرزیتا راهنورد کهنه شهری ۲- عزیز حجاجی ۳- آرش مشفق

DOI: 10.22111/jllr.2021.25843.2337

چکیده

عشق و محبت از مضامین مشترک بسیاری از آثار عرفانی در ادبیات فارسی است. از این رو، در مقایسه محتوایی آثاری که صبغه عرفانی دارند می‌توان با بررسی این موضوعات مشترک، به شناخت بهتری از دیدگاه صوفیان در آن موضوع دست یافت. امام محمد غزالی و برادرش احمد، از چهره‌های نامدار در حوزه تصوف به شمار می‌روند. این مقاله با شیوه تحلیلی-توصیفی تلاش می‌کند تا مفهوم عشق و محبت را از منظر این دو شخصیت با تأکید بر دو اثر احیاء علوم‌الدین محمد غزالی و سوانح‌العشاق احمد غزالی بررسی نموده و به این پرسش پاسخ دهد که ماهیت و کارکرد عشق و محبت در دیدگاه امام محمد و احمد غزالی چیست. این نتیجه به دست آمد که نگاه و نگرش امام محمد غزالی نسبت به این مضمون، نگاهی دین‌مدار و معطوف به مذهب است. حال آنکه آنچه از سوانح احمد غزالی می‌توان استنباط کرد این است که دیدگاه وی نزدیکی و قرابت بیشتری با دیدگاه عارفان دارد.

کلید واژه‌ها: عشق، محمد غزالی، احیاء علوم‌الدین، احمد غزالی، سوانح‌العشاق.

۱- دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی واحد بناب، دانشگاه آزاد اسلامی، بناب، ایران

۲- استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، بناب، بناب، ایران (نویسنده مسئول)

Email: aziz_hojaji@bonabiau.ac.ir

۳- استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد بناب، بناب، ایران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۴/۰۹ تاریخ پایان اصلاحات: ۱۴۰۰/۱/۱۶ تاریخ پذیرش: ۱۸/۰۱/۱۴۰۰

۱- مقدمه

عشق و عشق‌ورزی، عاشق شدن و دل بستن به معشوق تجربه‌ای است همگانی و عمومی، عشق میان مرد و زن (در مواردی عشق میان دو همجنس) دست مایه ادبیات بوده و داستانها، اشعار و حکایات پرشماری در این باره نقل شده است. در فرهنگ اسلامی، عشق مورد توجه فیلسوفان مسلمان واقع شده تا جایی که برخی همچون ابن‌سینا رساله‌ای مستقل در موضوع عشق تألیف کرده اند. متکلمان مسلمان با آن که هنگام سخن از عشق ترجیح می‌دادند از واژه محبت استفاده کنند. از بررسی و توجه به آن غافل نبودند. عشق در زندگی انسانهای معنوی، عارفان و صوفیان نیز تجربه‌ای است که میراث ادبی، علمی و دینی پرباری را در طی زمان بر جای گذاشته است. عارفان مسلمان و صوفیان همچون سایر گرایش‌های اسلامی کوشش کرده‌اند تا معارف و تجربیات خود را برگرفته از شریعت اسلامی نشان دهند و خود را از اتهام بدعت‌گذاری برهانند. «نتیجه این تلاش در آثار نمایندگان تصوف رسمی همچون سراج طوسی، هجویری و امام قشیری به روشنی انعکاس یافته است. بسیاری از نویسندگان آثار عرفانی به زبان عربی، بنا به ملاحظات اعتقادی مسلمانان ترجیح دادند در سخن از عشق از واژه المحبه استفاده کنند» (طایفه، ۱۳۹۱: ۱۰۸). از آنجا که در قرآن به محبت دو سویه خدا و انسان طی لفظ حَب اشاره شده بود؛ واژه «- المحبه» به عنوان واژه‌ای قرآنی برای صوفیه اهمیت ویژه‌ای یافت. بنابر همین ملاحظات به کارگیری واژه محبت در آثار عمومی‌تر صوفیه، یعنی آثاری که مخاطبان آن غیر صوفیان را نیز شامل می‌شد، گزینه مناسبی بود. در مقابل کاربرد لفظ عشق در آثار صوفیه به مراتب کمتر از لفظ محبت است. احمد غزالی در سوانح به دو دلیل آزادانه از لفظ عشق استفاده کرده است. «نخست این که او کتاب خود را به زبان فارسی نوشته و تا حدی از محدودیت‌های زبان عربی در وصف باری تعالی به صفت عشق، آزاد بوده است و دیگر اینکه سوانح اثری با مخاطبان خاص بوده و به قصد انتشار عمومی نوشته نشده است» (غزالی، ۱۳۵۹: ۵۳). بنابر همین ویژگی‌ها در این مقاله، هنگام بررسی موضوع عشق به هر دو اصطلاح عشق و محبت در تصوف توجه شده است. خواجه احمد غزالی و امام محمد غزالی هر یک در پدید آوردن آثار خویش وام‌دار میراث عرفانی پیش از خود بودند. پیش از اینان موضوع عشق و محبت در تصوف، بیشتر رنگ و صبغه

مذهبی داشت. ابوطالب مکی بیش از یک سده قبل از امام محمد غزالی مراتب سلوک عرفانی را چنان ترتیب داده بود که غزالی در احیاء علوم الدین تقریباً همان مراتب را اعمال کرده است.

۱-۱- بیان مسأله و سؤالات تحقیق

بی‌گمان مضمون عشق در آثار عرفانی از موضوعات جنجالی بوده است. صوفیان و عارفان در آثار خود ناگزیر بودند که به این موضوع بپردازند و به نوعی تکلیف خودشان را با این موضوع روشن سازند. به دلیل گستردگی امتداد این موضوع و پیوند آن با عشق الهی که منظور نظر بیشتر صوفیان بوده، اظهار نظر درباره آن در بیشتر کتاب‌های صوفیه دیده می‌شود. امام محمد غزالی و برادرش، که از چهره‌های شاخص در حوزه عرفان و تصوف هستند، در آثارشان این موضوع را مورد توجه قرار داده‌اند. بی‌شک دیدگاه‌ها و باورهای هر کدام در جهت‌گیری‌شان نسبت به این موضوع بی‌تأثیر نیست. در این مقاله تلاش شده تا با پاسخ سؤالات ذیل این موضوع تبیین شود که دیدگاه این دو شخصیت نسبت به این موضوع چه بوده است. از این رو سؤالات پژوهش حاضر می‌تواند این‌گونه مطرح شود:

۱- دیدگاه خواجه احمد غزالی و امام محمد غزالی درباره عشق و محبت تا چه حد بر آموزه‌های دینی اتکاء دارد؟

۲- ماهیت و کارکرد عشق و محبت نزد خواجه احمد غزالی و امام محمد غزالی چیست؟

۳- علت‌گزینش اصطلاح عشق از سوی خواجه احمد غزالی و اصطلاح محبت از سوی امام محمد غزالی در بیان نظراتشان چیست؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

امام محمد غزالی و احمد غزالی دیدگاه‌های متفاوتی درباره مفهوم عشق در آثارشان مطرح کرده‌اند. با توجه به روش و رویکرد این دو نسبت به عشق و مضامین مرتبط با آن و از آنجایی که هر کدام در تفکر و اندیشه عرفانی و دینی خود روش جداگانه‌ای در پیش گرفته بودند، بررسی این موضوع به عنوان یکی از موضوعات حائز اهمیت خواهد توانست ابعاد و جنبه‌هایی نو از دیدگاه این دو شخصیت را نمایان سازد. امام محمد غزالی در دیدگاه‌های خود بیشتر بر بستر

اسلام و یافته‌های کلامی حرکت می‌کند و از این نظر اختلاف دیدگاه او با برادرش به روشنی دیده می‌شود. در مقابل، احمد غزالی رویکرد بیشتر شهودی و کشفی نسبت به موضوعات عرفانی دارد. از این رو، بررسی دیدگاه این دو دست کم در این مورد می‌تواند افق دید آنان را نسبت به این موضوع در وهله اول و مسائل و موضوعات عرفان و تصوف در وهله دوم نشان دهد.

۳-۱- پیشینه تحقیق

در خصوص مفهوم عشق از منظر احمد غزالی و نیز امام محمد غزالی برخی پژوهش‌ها صورت گرفته است که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود: مالملی در مقاله‌ای تحت عنوان شرح عشق در سوانح‌العشق احمد غزالی به بررسی این موضوع پرداخته و چنین نتیجه می‌گیرد که «مسئله عشق در این اثر صبیغه عرفانی و حقیقی دارد و از امور مادی و نفسانی به دور است. احساس کمال‌خواهی نه جلوه‌های ظاهری در کارهای غزالی مشهود است. عشقی که نویسنده معرفی می‌کند به اتحاد بین عاشق و معشوق می‌انجامد و عاشق در وجود معشوق محو است و فرقی بین این دو قابل احساس نیست. غزالی در معرفی عشق پاک، ناب، حقیقی و عرفانی با آگاهی از آثار گذشتگان اشراف کامل داشته است» (مالملی، ۱۳۸۵: ۹۴). اسماعیل‌پور در مقاله‌ای به بررسی مقایسه‌ای مفهوم عشق در دستگاه فکری احمد غزالی و عین‌القضات همدانی پرداخته و چنین عنوان می‌کند که «وجود تشابهات الفاظ، تعابیر، مضامین، آیات، احادیث و اشاره به اقوال عارفان میان سوانح‌العشاق احمد غزالی و تمهیدات، نامه‌ها و لوائح عین‌القضات همدانی از یک سو، و رابطه استاد و شاگردی و همچنین ارتباط مراد و مریدی بین احمد غزالی و عین‌القضات همدانی از سوی دیگر، به حدی به هم نزدیک و همانند است که هرگونه ابهام و تردید در زمینه تأثیرات گسترده و انکارناپذیر اندیشه احمد غزالی بر دستگاه فکری عین‌القضات همدانی را مرتفع می‌سازد» (اسماعیل‌پور، ۱۳۹۰: ۴۳). طایفه در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود به بررسی مفهوم، ماهیت و کارکرد عشق از نظر احمد غزالی و امام محمد غزالی پرداخته و نتیجه گرفته است که «کتاب‌المحبه در احیاء علوم‌الدین بیشتر با تکیه بر آموزه‌های صوفیان و میراث مکتوب ایشان تصنیف شده است. در کتاب «المحبه» واقع‌بینی امام غزالی در طرز بیان و مقدمات استدلال او به خوبی نمایان است و با مطالعه کتاب احیاء علوم‌الدین روشن می‌شود که غزالی تا پایان عمر متکلمی صوفی بود که حتی در پرداخت آراء عرفانی نیز دچار اعوجاج و عدول از موازین عقلی

نشده. در مقابل، سوانح اثری برآمده از میراث شفاهی و تجربیات عاشقانه و عارفانه است. این اثر روایتی از یک واقعه از لازمان و لامکان است که با همان رازآلودی و ابهام بیان می‌شود. احمد غزالی قصد دارد نشان دهد که عشق نه یک واقعیت بلکه حقیقت است و تنها راه برای ادراک حقیقت تجربه آن است» (طایفه، ۱۳۹۱: ۳).

۲- بحث و بررسی

۲-۱- اصطلاح «محبت» و «عشق»

اصطلاح شناسی حُب، محبت و عشق: دو واژه محبت و عشق به لحاظ مفهوم و مصداق با یکدیگر در ارتباط هستند، اگر چه در مفهوم به طور کامل همپوشانی ندارند. محبت و عشق از جمله شایع ترین احساسات بشری به شمار می آیند. که در سطوح مختلف و با تظاهرات گوناگونی همراهند. آنچه که مفهوم محبت و عشق را در فرهنگ اسلامی شاخص می کند. نسبت دادن آن به ارتباط میان انسان و خداست. نحله های مختلف اسلامی هر یک به فراخور دیدگاه و نگرشی که دارند، تعبیر و تفسیر خاصی از محبت و عشق ارائه داده اند.

۲-۱-۱- محبت از نظر لغوی در زبان عربی «المحبه» نوشته می شود و مأخوذ از ریشه «ح ب ب» است اولین معنای مستفاد از حُب دوست داشتن و مهرورزی است. فراهیدی، مؤلف اثر لغوی کتاب العین (د. ۱۷۵ ق)، حُب را به معنای نقیض بغض و دوست داشتن بیان کرده است (فراهیدی، ۳/۳۱)

۲-۱-۲- در قرآن و حدیث: در قرآن به واژه «محبه» تنها در یک مورد در آیه ۳۹ سوره طه اشاره شده است «وَأَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِّنِي وَلِتُصْنَعَ عَلَيَّ عَيْنِي». اما واژه حُب در معنای فعلی آن (در ابواب و صیغه های مختلف) ۸۲ بار در آیات قرآنی به کار رفته است. (قرآن کریم). کاربرد و اسناد حُب در قرآن منحصر به انسان نیست. بلکه در موارد متعددی بیش از ۴۰ آیه به خداوند نسبت داده شده است (از جمله در حجرات: ۷، بقره: ۱۹۰، آل عمران: ۳۲، انفال: ۵۸). در این میان آیات ۱۶۵ سوره بقره و ۳۱ سوره آل عمران و ۵۴ سوره مائده به طور خاص به موضوع محبت میان انسان و خدا اشاره دارد. واژه عشق ریشه قرآنی ندارد و در مجموعه احادیث نبوی

که در صحاح سته ثبت شده؛ تنها یک حدیث عشق را در رابطه زن و شوهر مورد اشاره قراردادده است (احمد ابن حنبل، ۱۶۴/۵).

۳- محبت و ارتباط آن با آراء کلامی امام محمد غزالی

۳-۱- محبت و رؤیت

امام غزالی پس از اینکه اثبات می‌کند متعلق واقعی محبت خداست؛ توجه خود را معطوف بحث «رؤیت» خدا می‌سازد. زیرا در نظر او رؤیت خدا، کمال معرفت انسان و بالاترین حد محبت او به حق تعالی است. اعتقاد به رؤیت خدا و مسائل و اختلافات مربوط به آن در اصل از مسائل کلامی به شمار می‌رود. این عقیده در میان فرق اسلامی به صورت‌های متفاوتی تعبیر شده است. برخی از فرق اسلامی همچون اهل حدیث و متکلمان اشعری مذهب عقیده داشتند که خدا را می‌توان با چشم دید و از طریق بینایی ادراک کرد. در این میان امام محمد غزالی نیز به پیروی از سایر اشاعره باور به رؤیت خداوند را در نظریه عرفانی محبت وارد کرده است. بحث کلامی امام غزالی درباره رؤیت عمدتاً در کتاب الاقتصاد فی الاعتقاد مطرح شده است. غزالی در این کتاب موضعی میانه را بین موضع - حشویه (مشبهه و مجسمه) و موضع معتزله اتخاذ می‌کند. البته ظاهراً مخاطبان اصلی کتاب معتزله هستند که رویت خدا را منوط به جسمانیت و جهت‌دار بودن خدا و در نتیجه محال می‌دانند. غزالی بنابر مذهب اشاعره اعتقاد دارد که مؤمنان می‌توانند در آخرت خدا را مشاهده کنند. او ابتدا به بیان دلایل نقلی می‌پردازد و در بیان دلایل عقلی می‌گوید: «ذات باری تعالی مستعد رؤیت است و رؤیت نوعی از علم است که الزاماً به چیز مرئی که دچار تغییر صفات می‌شود و حادث است تعلق نمی‌گیرد» (غزالی، ۱۴۰۹: ۴۱ و پورجوادی، ۱۳۷۵: ۱۰۰)؛ اما در بعد عرفانی و صوفیانه رؤیت که در کتاب «المحبه» و کتاب «ذکر الموت» از احیاء علوم‌الدین آورده است؛ غزالی نشان می‌دهد که از اعتقادات صوفیه در این زمینه تأثیر پذیرفته است. او رؤیت یا دیدار را به کمال ادراک (غایه الکشف) تعریف می‌کند (ر.ک: غزالی، ۱۴۱۷: ۲۳۹) و ماهیت آن را همانند صوفیه شناخت قلبی می‌داند. زیرا خدا جسمانیت و جهات ندارد که بتوان او را با حواس ظاهری ادراک کرد. غزالی همچنان اعلام می‌کند که گرچه بنابر الفاظ وارد در شرع (رای و نظر) محل رؤیت را باید چشم دانست؛ اما پیداست که چشم آخرت با چشم دنیا تفاوت دارد. زیرا چشم آخرت چیزی را خواهد دید که بی‌جسم و جهت است. یعنی خدا

ویژگی‌های اجسام را ندارد. غزالی از ادامه بحث بیشتر در این مورد خودداری می‌کند و صراحتاً بیان می‌دارد که سماجت در کنکاش محل رؤیت بوالفضولی است (غزالی، ۱۴۰۹: ۳۳۳).

۴- آرای خواجه احمد غزالی و امام محمد غزالی درباره عشق و محبت

۴-۱- تفاوت در احیاء علوم‌الدین و سوانح

در بررسی احیاء علوم‌الدین گفته شده که امام محمد غزالی این اثر را به قصد احیاء معارف دینی عامه مسلمانان از آن معارف تألیف کرد. بنابراین، شیوه بیان موضوعات مندرج در این کتاب نیز متناسب با هدف آن تنظیم و رعایت شده است. از آنجا که احیاء علوم‌الدین نه برای مخاطبان خاص بلکه برای عموم جامعه مسلمانان نوشته شده؛ و در عین حالی که دربردارنده معانی بلند و مهم معارف اسلامی است؛ به دور از تکلف و دشوارگویی‌های عالم‌نمایانه است. نحوه بیان موضوع در این اثر حتی در موضوعات عرفانی از قبیل محبت و سایر معانی صوفیانه، به هیچ وجه مبهم، مغلق و رازآلود نیست. او نظریه محبت را به گونه‌ای پرداخته است که برای مخاطبانش قابل فهم باشد. حتی هنگامی که به بحث رؤیت در جهان آخرت که یک اعتقاد خاص اشعری است، می‌پردازد؛ در نهایت وضوح و اختصار و ایجاز سخن می‌گوید. سخنان غزالی در این الگو در جغرافیای مشخصی بیان می‌شود و حدود آن کاملاً روشن است. او در مقام یک متکلم، با لحنی آمیخته با صحو و هوشیاری به بیان نظریه خود می‌پردازد. نظریه‌ای که محبت را میان بنده و خدا جاری می‌سازد، محبتی است آگاهانه برخاسته از معرفت و هوشیاری است. نه محبتی که از سکر و بی‌خودی. همچنین امام غزالی از توجه و استناد به آیات و احادیث و اخبار غافل نیست و در همه جا مشروعیت سخنان خود را با استشهاد به متون دینی خاطر نشان می‌کند. از ابتدای بحث در محدوده شریعت حرکت می‌کند و تا انجام بحث محبت که به رؤیت در جهان آخرت منتهی می‌شود در همان محدوده باقی می‌ماند. در برخی موارد هم که احتمال عدول از این مرزها و تداخل با خط قرمزها وجود دارد؛ صراحتاً از ادامه بحث پرهیز می‌کند. توجه غزالی در ربع منجیات همانند سایر بخش‌های احیاء علوم‌الدین به زندگی این جهانی فرد مسلمان است. بنابراین لحن او در کتاب «المحبه» و کل کتاب واقع‌گرایانه و به دور از نوسانات روحی برخی از صوفیه

است. این روحیه صحو گرایانه و عقل مدار باعث شده تا متن مفصل کتاب «المحبه» به دور از پراکنده گویی باشد. او به اشارات و عبارات ما بعدالطبیعی و فرازمانی و مکانی توجهی ندارد؛ بلکه در کمال استحکام و با کمترین اعوجاج نظریه خود را طرح کرده است.

۲-۴- از دیگر ویژگی های مهم این اثر که امام غزالی آن را به بهترین شکل اعمال کرده است، «پیروی از یک نظام منطقی در بیان مطالب و معرفی مقدمات هر بحث برای رسیدن به نتایج دلخواه است. او در بیان موضوع محبت، نخست جایگاه محبت را در میان سایر مقامات عرفانی مشخص می کند و میزان ارتباط محبت را نسبت به سایر مقامات یادآور می شود، سپس مشروعیت محبت را با استناد به شواهد شرع به اثبات می رساند. آنگاه به بررسی مفهوم آن می پردازد» (طایفه، ۱۳۹۱: ۱۰۹). غزالی در کتاب المتقذ من الضلال به صراحت ندای درونی خود را بازگو می نماید و اینکه تا حال آنچه نموده پاسخ نیاز درونی او نمی تواند باشد و قدم به راهی می گذارد که سر آغاز تحول درونی وی می باشد (غزالی، ۱۳۳۸: ۳۸-۳۳). آنگاه نشان می دهد که معرفت به خدا و رویت او بالاترین حد محبت را پدید خواهد آورد. غزالی با توسل به آموزه های دینی نشان می دهد که «محبت با پایان یافتن زندگی دنیوی به پایان نمی رسد. به بیان دیگر محبت منحصر به امور دنیوی نیست بلکه در آخرت نیز همچنان ادامه دارد و فانی نمی شود» (طایفه، ۱۳۹۱: ۱۰۹). از دیدگاه امام محمد غزالی «حب عبارت است از میل طبع به سوی چیز موافق (نفس) و لذت بخش» (غزالی، ۱۴۱۷: ۳۱۳). زمانی که این میل شدید شود، عشق (محبت پرشور) نام می گیرد؛ لذا محبت نزد غزالی مؤلفه ای مهم تلقی می شود. در واقع می توان چنین گفت که «غزالی به محبت نگاه عمیق دارد. محبت را مقصود نهایی از مقامات و قله بالای درجات می داند. از نظر وی سالک پس از درک محبت خداوندی دیگر مقامی ندارد. آن را با معرفت پیوندی تام می داند.» (علوی و دیگران، ۱۳۹۸: ۲۷۳). بررسی سوانح نشان می دهد که این اثر هیچ شباهتی به احیاء علوم الدین، دست کم در بادی امر ندارد. این اثر برخلاف احیاء علوم الدین که به قصد انتفاع عموم نوشته شده است، اثری درون گروهی است که بنا به گفته خواجه احمد آن را برای یکی از نزدیکترین دوستان خود نوشته است مطالب سوانح متناسب با رابطه نزدیک خواجه احمد با این فرد (صاین الدین) به گونه ای پرداخته شده که قابل ادراک برای همگان نیست. همچنین غیر از ابهام و دشوار فهمی، همواره این وسوسه وجود دارد که سوانح را در مقایسه با احیاء علوم الدین اثری بدون نظم و طرح و آشفته نیز تلقی کنیم. البته این نظر تا حدی درست است؛ اما با توجه به اینکه «احمد غزالی

Description of Love and Affection from the Perspective of Mohammad and Ahmad Ghazali

نظریه عشق را در فضایی عرفانی طرح می‌کند، باید گفت متن کتاب او با مشخصات یک متن عرفانی کاملاً همخوانی دارد. به بیان دیگر گرچه احمد غزالی همچون برادرش واضح، گام‌به‌گام و منطقی سخن نمی‌گوید اما این به آن معنا نیست که آنچه می‌گوید حاصل نوسانات روحی و فاقد ارزش است. احمد غزالی عارفی است که به زبان عارفان سخن می‌گوید» (طایفه، ۱۳۹۱: ۱۱۰).

سوانح همان‌گونه که از نامش پیداست، خبر از وارداتی می‌دهد که ناگهان بر دل عارف سانح می‌شود. این واردات خارج از حیطه اختیار عارف است و حکم او جبری است. در این متن نویسنده مجال بیان مقدمات، استناد به متون دینی و اقامه دلایل عقلی ندارد. بحث‌ها الزاماً از پی هم نمی‌آیند و در تبویب و فصل‌بندی تعمیدی مشاهده نمی‌شود. در متن سوانح شاهد پرواز احمد غزالی از شاخه این معنی به شاخه آن معنی هستیم او از عشق و شیدایی می‌گوید و همانند عشاق بی‌قرار و ملتهب می‌نویسد. سوانح بازگوکننده یک تجربه است و تجربه، امری زیسته است نه اندیشیده. بنابراین سوانح همانند یک داستان روایت می‌شود.

داستان مواجهه روح با عشق در زمانی بی‌زمان آن هنگام که روح آفریده شد. کتاب با لحنی راویانه آغاز می‌شود و خواننده این روایت اگر بتواند خود را به جای شخصیت اصلی داستان یعنی روح قرار دهد؛ خواهد توانست با روایت پیش‌برود و داستان برای او معنی خواهد داشت؛ اما اگر خواننده نتواند به چنین آستانه‌ای برسد، ارتباط حوادث و ماجراهای مطرح در داستان را نیز درک نخواهد کرد. در سوانح عشق و حتی روح، شخصیتی فرا تاریخی دارند. عشق و رای محدود زمان و مکان است و همین نامحدود بودن آن را غیرقابل درک، ملون و راز آلود می‌کند. احمد غزالی عبارت قرآنی «يَحِبُّهُمْ وَ يَحْبُونَهُ» را نیز به معنای معهود محبت خداوند به مسلمانان و برعکس نمی‌داند؛ زیرا عشق محدود شونده و مقید نیست. «نزد او «يَحْبُونَهُ» به این معنی نیست که مؤمنان مسلمان شافعی مذهب اشعری خداوند را دوست دارند. بلکه صحبت او از عشق و رای مرتبه مسلمانان و حتی انسان مادی است. او از شیدایی روح به عنوان مخلوق بلند مرتبه خدا در ازل سخن می‌گوید» (همان: ۱۱۰).

حتی از حکایات مربوطه به عشق‌های زمینی همچون داستان لیلی و مجنون و سلطان محمود و ایاز بهره می‌گیرد. داستان عشق نزد احمد غزالی از پیش روشن و قابل حدس و گمان نیست، بلکه

سفری است در فضایی مه‌آلود که تنها با قدم پیش نهادن و خود را به حوادث سپردن هویدا و عیان می‌شود. عشق در نظر او کشفی است که خودش را به میل خود عریان می‌کند. از سوی دیگر می‌توان چنین گفت که «غزالی گاه روح را ذات و عشق را صفت آن دانسته و گاه عشق را ذات و روح را صفت تلقی می‌کند. البته او با خلاقیت ذهنی خود درک ارتباط بین روح و عشق را منوط به اصول کسانی می‌داند که به مرحله اثبات بعدالمحو رسیده باشند. بدین سان که تا قبل از محو سالک از خود اختیار و اراده دارد و به انجام واجبات اعمال زندگی خود می‌پردازد. در آن زمان روح ذات و عشق صفت آن است؛ اما بعد از محو و هنگام اثبات بعدالمحو و به قول غزالی اثبات دوم عنان اختیار سالک به دست معشوق می‌افتد؛ به گونه‌ای که همه امور مباحات عشق به خواست و اذن معشوق انجام می‌گیرد و سالک آنچه را به عادت و اختیار خود انجام می‌داده است، همه برعهده معشوق می‌باشد. در این عشق ذات و روح صفت آن است» (اسماعیل پور، ۱۳۹۰: ۳۵).

۵- گزینش واژگان عشق در احیاء علوم‌الدین و سوانح

محمّد غزالی در انتخاب لفظ محبت در واقع نگاهی به گذشتگان دارد. صوفیانی چون ابوطالب مکی، سراج طوسی و ابوالقاسم قشیری پیشگام وی بوده‌اند. مقاماتی که امام محمّد از آنان سخن به میان آورده است، با ترتیبی متفاوت، بیشتر در آثار این صوفیان به صورت منسجم مطرح شده بود. در همه این آثار نویسندگان ترجیح داده‌اند، اصطلاح محبت را برای دوستی متقابل انسان و خدا به کار برند. عاملی که مانع استفاده از لفظ عشق برای بیان دوستی میان انسان و خدا شده، بیشتر ناظر به بعد کلامی شخصیت امام غزالی و همان عقیده اشعری توقیفی بودن اسماء و صفات الهی است. از نظر طرفداران نظریه توقیفی بودن اسماء و صفات، نامگذاری خدا یا اتصاف او به یک صفت، نیاز به اذن شرعی دارد. یعنی بدون اینکه در متن قرآن و احادیث نبوی صفتی یا اسمی به خدا نسبت داده شود، نمی‌توان باری تعالی را متصف به صفتی کرد. برای اینکه واژه عشق ریشه قرآنی ندارد و در احادیث نیز برای بیان دوستی خدا و انسان به کار نرفته است.

«گرچه غزالی عقیده داشت درباره اتصاف باری تعالی به صفتی توقیف و اذن شرعی نیاز نیست و تنها اسماء الهی شامل توقیف هستند، اما او تأکید می‌کند که باری تعالی را تنها به صفاتی می‌توان متصف کرد که شائبه عجز و ناتوانی در آن نباشد، به همین دلیل هم استفاده از لفظ عشق را که در مفهوم لغوی آن عاملی محدود کننده به شمار می‌رود، برای توصیف دوستی متقابل میان

Description of Love and Affection from the Perspective of Mohammad and Ahmad Ghazali

انسان و خدا مناسب نمی‌دانست» (طایفه، ۱۳۹۱: ۱۲۱). به عنوان آخرین اشاره باید گفت بنا به نام کتاب احیاء علوم‌الدین، غزالی قصد داشته است به احیاء و بازبینی علوم دین بپردازد نه اینکه شارح مفهوم انتزاعی همچون عشق باشد. احمد غزالی واژه عشق را با آگاهی کامل بنابر آنچه که نزد او حقیقت عشق را تشکیل می‌دهد، برگزیده است. چنان بیان شده که نزد فلاسفه محبت، علت اجتماع اشیاء و عشق، شوق به اتحاد دانسته شده است. این تعریف از عشق آن را واژه‌ای مناسب برای سخن از امری می‌کند که در حقیقت خود یگانه است. این امر یگانه، در ذات خود حقیقت مطلقه است که از کثرت به دور است. در عشق هرچه هست وحدت است و عین یگانگی. مراتب متفاوت عاشقی و معشوقی نیز آنگونه که خواجه احمد باز نمود، جلوه‌های همان امر واحد است. همچنین در سوانح گفته می‌شود که ملامت طی ظهور در سه مرتبه، جلوه‌های عاشقی و معشوقی را از میان برمی‌دارد تا فقط عشق و وحدانیت او برجای بماند. در واقع این اطوار و تلون در وادی عشق از آن جهت است که عشق در ذات خود میل به وحدت و یگانگی دارد و دوگانگی در او ناهنجار است.

همچنین در عبارت قرآنی «يَحِبُّهُمْ وَ يَحْبُوْنَهُ» که مورد استناد خواجه احمد است، به محبتی دوسویه اشاره شده است. این محبت از دو جانب متفاوت می‌تواند بیانگر میل به هم رسیدن یکی شدن و اتحاد باشد. اساساً به نظر می‌رسد انجام و فرجام این کشش دو سویه نیز چیزی جز اتحاد و یگانگی نخواهد بود. نباید تصور کرد که او حبّ را به عشق ترجمه کرده است و نزد غزالی واژه حبّ و عشق مترادف یکدیگرند. بلکه در نظر خواجه احمد عشق حقیقتی است که در عبارت قرآنی «يَحِبُّهُمْ وَ يَحْبُوْنَهُ» بدان اشاره شده است. نه اینکه تصریح شده باشد.

همان‌گونه که خود به نقل از جنید می‌گوید: «کلامنا اشاره». کاربرد واژه عشق از سوی خواجه احمد دلیل دیگری نیز دارد که ناظر به بسته و فضای بحث است. سوانح در بستری عرفانی و فضایی کشفی تصنیف شده است که در آن تجارب روحی به طور آزادانه طرح می‌شوند. در بیان تجارب کشفی، تجربه‌کننده توجهی به قیود و بایدها و نبایدها ندارد و صرفاً آنچه را که می‌چشد، توصف می‌کند.

۶- خاستگاه‌ها و منابع مشترک میان برادران غزالی

۶-۱- استناد به متون دینی و اخبار

امام محمد غزالی در تبیین نظریه محبت در احیاء علوم‌الدین اساساً اخبار و احادیث نبوی را پایه نظریات خود قرار داده است. به طوری که او یکی از بخش‌های کتاب «المحبه» در احیاء علوم‌الدین را به بیان شواهد شرع اختصاص داده است. «غزالی در این قسمت بیش از هر چیز تلاش دارد محبت دو سویه انسان و خدا را امری شرعی نشان دهد. او نیز همچون صوفیان معتدل پیش از خود در پیوند دادن تصوف و علوم دینی نقش مهمی داشت» (همان: ۶۶).

امام غزالی روشن می‌کند که امت اسلامی با وجود اختلاف در اعتقاداتشان در اینکه مؤمنان نسبت به باری تعالی و نیز نسبت به پیامبر اکرم (ص) محبت دارند؛ دارای اجماع هستند و کسی از مسلمانان منکر آن نیست. از جمله آیاتی که امام محمد برای این موضوع مورد استناد قرار داده است، عبارت قرآنی «يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ» (مائده، ۵۴) و آیه «والذین آمنوا اشد حب الله» (بقره، ۱۶۵) است. همچنان که امام محمد غزالی نظریات خود را درباره محبت بر پایه آموزه‌های دینی استوار ساخته است، سوانح احمد غزالی نیز خالی از این گونه دلایل شرعی نیست. آیات و احادیثی که خواجه احمد غزالی در متن سوانح استفاده کرده کم شمار نیستند. غزالی در فصل سی و نهم در حکایت محمود و ایاز ضمن اشاره به اینکه عاشق به چیزی جز معشوق نمی‌پردازد. آیه «وَ نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَ نُقَدِّسُ لَكَ» (بقره، ۳۰) را ذکر می‌کند.

در فصل پنجاه و پنجم، وقتی از قبله عشق سخن می‌گوید و یادآور می‌شود که «عشق را به قبله معین حاجت نیست» با استناد به حدیث نبوی «إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ» (مسلم، ۶۵/۱؛ ابن‌حبان، ۲۸۰/۱۲) توضیح می‌دهد که تفاوت قبله در این است که یا باید عاشق جمال بود یا عاشق محبوب آن جمال» (غزالی، ۱۳۸۸: ۶۸) همچنین غزالی در فصل شصت و ششم در سخن از همّت عشق به ماجرای ابلیس اشاره دارد. او لعنت باری تعالی بر ابلیس را «وَإِنَّ عَلَيكَ لَعْنَتِي» (همان: ۷۸)؛ با پاسخ ابلیس «فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ» (ص: ۸۲) تطبیق می‌دهد و می‌گوید:

«ابلیس عاشق خدا بود و با گفتن «فَبِعِزَّتِكَ» قصد داشت تا نشان دهد دوستدار تعزز خداست و هیچ کس را در خورد آن نمی‌داند که عاشق خدا گردد» (همان: ۹۰).

۲-۶- میراث عرفانی گذشتگان

امام محمد غزالی در «کتاب المحبه» در احیاء علوم الدین و خواجه احمد غزالی در سوانح به طور گسترده از میراث عرفانی پیش از خود بهره برده‌اند و قدمی در تکمیل و نظام دادن اندیشه‌ها و تجربیات عرفانی برداشته‌اند. اگرچه چگونگی تأثیرپذیری این دو یکسان نیست. در مورد اتهام محمد غزالی پیش از هر چیز باید گفت «موضوع ائتلاف قوانین شرعی، کلام...، تصوف معتدلی که غزالی در احیاء علوم الدین با صراحت از آن سخن گفته به تمامی زائیده اندیشه وی نبود. شاهکار غزالی را باید بیشتر اثری تلفیقی از این مقولات تلقی کرد تا نوشته‌ای که موجب سازگاری شریعت و طریقت شده است» (مالامود، ۱۳۷۷: ۶).

امام محمد ربع چهارم احیاء را به ده بخش تقسیم کرده و در مجموع به بررسی هفده مفهوم عرفانی پرداخته است. این مفاهیم عبارتند از توبه (در بخش اول)، صبر و شکر (در بخش دوم)، خوف و رجاء (در بخش سوم)، فقر و زهد (در بخش چهارم)، توحید و توکل (در بخش پنجم)، محبت و شوق و انس و رضا (در بخش ششم)، اخلاص (در بخش هفتم)، صدق (در بخش هشتم)، تفکر (در بخش نهم) و ذکر الموت یا یاد مرگ (در آخرین بخش). توبه عنوان نخستین مرحله از سلوک عرفانی مورد توجه است. سایر مراحل گرچه کم و بیش در این آثار ذکر شده‌اند؛ ولی ترتیب آنها یکسان نیست. یگانه اثری که ترتیب مفاهیم فوق در آن با ترتیب کتاب احیاء همخوانی قابل ملاحظه دارد، قوت القلوب است.

نظریات صوفیه درباره محبت به طور کلی در چارچوب اعتقادات شرعی و قابل قبول اهل سنت مطرح شده است. در هیچ یک از آنها از لفظ عشق برای بیان محبت استفاده نشده است؛ بلکه همه مؤلفان در استفاده از واژه محبت تأکید داشته‌اند. نکته مهم دیگری که در تأثیرپذیری امام محمد غزالی از میراث صوفیه باید گفته شود این است که در بررسی کتاب «المحبه» نکته‌ای که در همان ابتدا جلب توجه می‌کند، نظر خاص امام مبنی بر خاستگاه محبت است. او محبت را منبعث از معرفت می‌داند و رابطه میان محبت به عنوان امری احساسی و عاطفی را با معرفت به عنوان امری عقلانی چنان مستحکم نشان می‌دهد که تصور صورت بستن محبت بدون معرفت

ناممکن می‌نماید. این مسأله اگرچه در طرح و ارائه مقدمات، ابتکار غزالی و ثمره ذهن دقیق و فلسفی و منطقی اوست؛ اما اصل آن ریشه در جای دیگر دارد.

پیش از امام محمد غزالی کسانی چون ذوالنون مصری، بایزید بسطامی، ابوسعید خراز و حکیم ترمذی از معرفت در محبت سخن گفته‌اند. حتی به گفته برخی پژوهشگران توجه به معرفت و جایگاه والای آن را نزد صوفیه می‌توان ابتدا در تفکر روحانی امام صادق (ع) سراغ گرفت (ر.ک: نوپا، ۱۳۷۳: ۱۴۰ و ۱۴۱).

ذوالنون مصری صوفی است که برای نخستین بار در متمایز کردن شناخت صوفیانه حق (معرفت) و علم به حق از طریق تفکر و برهان گامی بزرگ برداشت. وی نوع نخستین را با محبت الهی پیوسته دانست و گفت «محبت بر سه وجه است، یکی معرفت توحید و این عامه مؤمنان راست؛ و دوم معرفت حجت و بیان است و این حکما و بلغا و علما راست و سوم معرفت صفات وحدانیت است و این اهل ولایت‌الله راست» (نیکلسون، ۱۳۵۸: ۲۱).

برای بررسی تأثیرپذیری خواجه احمد غزالی از میراث عرفانی پیش از او باید راهی متفاوت از آنچه درباره ابوحامد طی شد، در پیش گرفت. بیشتر اشاره شد که خواجه احمد در سوانح به نظریه‌پردازی درباره عشق و تعیین جایگاه عشق در میان سایر مقامات و احوال صوفیانه نپرداخته است؛ بلکه از تجربه‌ای عارفانه و عاشقانه سخن می‌گوید. پیگیری نظرات خواجه احمد هم به دلیل همین ویژگی، بیشتر باید در میان تجارب عرفانی پیش از او صورت گیرد. همین طور سخنان خواجه احمد غزالی بیشتر در آثار عین القضاة ردیابی و قابل بررسی است و این نشان از تأثیرگذاری آرای وی است.

از جمله شخصیت‌هایی که می‌توان مدعی بود احمد غزالی در آراء خود از آنان تأثیر پذیرفته است، بایزید بسطامی، حسین بن منصور حلاج و خواجه عبدالله انصاری هستند. احمد غزالی سه بار در سوانح بدون ذکر نام به قول مشهور بایزید یعنی «سبحانی ما اعظم شأنی» و عبارت «أنا الحق» از حلاج استناد جسته است «همچنین در دیباچه سوانح، تعبیری مشابه تعبیر حلاج درباره بکر بودن اسرار الهی دارد. چنانکه حلاج گفته است اسرار ما بکر است که جز اندیشه حق چیزی در آن راه نیابد» (ماسینیون، بی‌تا: ۲۲ و ۲۳) و غزالی می‌گوید: «اگرچه حدیث عشق در حروف نیابد و در کلمه نگنجد، زیرا که آن معانی ابکار است که دست حیطة حروف به دامن خدر آن ابکار نرسد» (غزالی، ۱۳۸۸: ۱).

Description of Love and Affection from the Perspective of Mohammad and Ahmad Ghazali

بایزید بسطامی سخنان پر شماری دربارهٔ محو و فنا و توحید دارد که پژواک برخی از آن‌ها در عبارات غزالی شنیده می‌شود. علاوه بر این عبارات و سخنان در برخی حالاتی که از وی نقل شده است، بایزید را می‌توان در مقام عارفی دید که خود به تجربه رسیده و فانی در محبوب شده است. تأثیرپذیری احمد غزالی از حلاج بیشتر می‌تواند معطوف به بحث غیرت در عشق، وحدت و توحید باشد. حلاج خود در رساله «الطواسین»، ابلیس را در مقام عاشقی غیور و موحدی تمام‌عیار معرفی می‌کند که لعنت از محبوب او را خوش‌تر از سجده بر غیر اوست: «فقال له اسجد قال لا غیر قال له وان علیک لعنتی قال لا غیر. چون گفتند: که اسجد گفت لا غیر گفت و ان علیک لعنتی الی یوم الدین گفت لا غیر» (حلاج، ۱۹۱۳م: ۴۳).

۷- نتیجه

با جمع‌بندی آراء و نظرات امام محمد غزالی دربارهٔ محبت به نتیجه‌ای مهم می‌رسیم و آن اینکه نظریه محبت غزالی، دینی است؛ زیرا معطوف به خداست. عقلانی است، زیرا در چارچوب معرفت تدوین می‌شود و عرفانی است، زیرا تقرب به خدا را یک ارزش تلقی می‌کند. به‌رغم نقلیاتی از قرآن و حدیث و سخنان عارفان که عمدتاً مؤید به نظر می‌رسند و نه نقطه عزیمت، نظریهٔ او ماهیتاً بیشتر فلسفی به نظر می‌رسد. ولی اسلامی است؛ چون افکار فلسفی با افکار اسلامی دربارهٔ دنیا و آخرت عجین شده‌اند. تبیین مفهوم عشق نزد احمد غزالی کاری نیست که به سهولت دست دهد.

متن مبهم سوانح العشاق این اجازه را به ما نمی‌دهد که بتوانیم دربارهٔ مفهوم و ماهیت عشق سخنانی رسا و واضح بیان کنیم. همچنین نسبت دادن عشق به امر مطلق باعث می‌شود که نتوانیم از رهگذر تعاریف محدود، از ماهیت و مفهوم آن آگاهی یابیم. با این حال از مجموع سخنان و عبارات خواجه این‌گونه می‌توان نتیجه گرفت که خواجه احمد عشق را موضوعی می‌داند که روح، و نه نفس، با آن روبرو می‌شود. روح برخلاف نفس با تولد انسان در زندگی دنیوی پدیدار نشده است؛ بلکه در ازل آفریده شده. به بیان دیگر عشق کیفیتی روحانی است که در ازل صورت بسته است. ممزوج شدن عشق و روح نیز در همان فضای فرا تاریخی پیش آمده است. روح نزد احمد غزالی بر خلاف نفس نزد امام محمد غزالی مقهور و مجبور در عشق است. زیرا احکام

عشق- همانند خود او- ازلی است و روح در آن دخالتی ندارد. عشق احمد غزالی برخلاف معرفت که آگاهی بخش است، سکرآور است و باعث عدم ادراک، با دست‌کم ادراکی که ما در سطح خودآگاه می‌شناسیم ارتباطی ندارد. عشق نزد احمد غزالی نه وسیله است نه هدف بلکه مقصد است. مقصدی که روح خواستار بازگشت دوباره به آن است. در این بازگشت عاشقانه، عشق تعالی بخش روح است، زیرا روح پس از هبوط به عالم ماده از کیفیت معنوی خود به دور افتاده است و عشق و روح را در سیری صعودی به منزلت پیشینش می‌رساند.

۸-منابع

- ۱- قرآن کریم، ترجمه مهدی فولادوند، تهران: دارالقران الکریم، ۱۴۱۸ق / ۱۳۷۶ ش.
- ۲- آبراهاموف، بنیامین، *عشق الهی در عرفان اسلامی*، ترجمه حمیرا ارسنجانی، ویراسته مصطفی ملکیان، تهران: نگاه معاصر، ۱۳۸۸ ش.
- ۲- ارنست، کارل، «مراحل عشق در ادوار آغازین تصوف ایران از رابعه تا روزبهان»، در *میراث تصوف*، ویراسته لئونارد لویزن، ترجمه مجالدین کیوانی، تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۴ ش.
- ۳- اسماعیل پور، ولی‌الله، «مفهوم عشق و مقایسه آن در دستگاه فکری احمد غزالی و عین القضاة همدانی با تاکید بر سوانح العشاق، تمهیدات، نامه‌ها و لوايح»، زبان و ادب فارسی، دوره سوم، شماره نهم، صص ۲۶-۴۵، ۱۳۹۰ ش.
- ۴- اشعری، ابوالحسن علی بن اسماعیل، *اللمع*، عنی بنشره و تصحیحه یوسف مکارثی الیسوعی، بیروت: المطبعة الکاتولیکیه، ۱۹۵۲ م.
- ۵- انصاری، خوشابر، *مسعود، احیاء علوم‌الدین*، فرهنگ آثار ایرانی اسلامی، به سرپرستی احمد سمیعی گیلانی، تهران: سروش، ۱۳۸۵ ش.
- ۶- انصاری هروی، خواجه عبدالله، *صومیران، مقدمه، حواشی و تصحیح عبدالحی حبیبی*، کابل: بی‌تا، ۱۳۴۱.
- ۷- پورجوادی، نصرالله، *سلطان طریقت*، تهران: آگاه، ۱۳۵۸ ش.
- ۸- پورجوادی، نصرالله، *رویت ماه در آسمان*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۵.

- ۹- حلاج، حسین بن منصور، کتاب الطواسین، تصحیح لویی ماسینیون، پاریس: ۱۹۱۳م؛
- ۱۰- طایفه، سیما، بررسی مفهوم، ماهیت و کارکرد «عشق» از نظر احمد غزالی و امام محمد غزالی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه الزهراء، دانشکده الهیات، ۱۳۹۱ش.
- ۱۱- علوی، رقیه و گذشتی، محمدعلی و کاکهرش، فرهاد، «محبت و معرفت در آثار غزالی»، عرفان اسلامی، دوره شانزدهم، شماره شصت و دوم، صص ۲۷۰-۲۶۳، ۱۳۹۸.
- ۱۲- غزالی، ابوحامد، احیاء علوم‌الدین، و بذیله کتاب المغنی عن حمل الاسفار فی الاسفار فی تخریج ما فی الاحیاء من الاخبار لعبدالرحیم بن الحسین العراقی و بالهامش تعریف الاحیاء للشیخ العیدروس و الاملاء عن اشکالات الاحیاء للغزالی و عوارف المعارف لالسهروردی، بیروت: دارالکتاب العلمیه، ۱۴۱۷ق / ۱۹۹۶م.
- ۱۳- غزالی، ابوحامد، ترجمه احیاء علوم‌الدین، به ترجمه مؤیدالدین محمد خوارزمی، به کوشش حسین خدیوچم، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران: چاپ ششم، ۱۳۸۶.
- ۱۴- غزالی، ابوحامد، المنقذ من الضلال (اعترافات امام محمد غزالی)، ترجمه زین‌الدین کیانی‌نژاد، تهران: ۱۳۳۸.
- ۱۵- غزالی، ابوحامد، الاقتصاد فی الاعتقاد، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۹ق / ۱۹۸۸م.
- ۱۶- غزالی، ابوحامد، سعادت، تصحیح احمد آرام، تهران: کتابخانه مرکزی، ۱۳۳۳.
- ۱۷- غزالی، احمد، دو رساله عرفانی در عشق، تصحیح ایرج افشار، تهران: انتشارات منوچهری، ۱۳۵۹.
- ۱۸- غزالی، احمد، سوانح، روایت قاسم کشکولی، تهران: نشر ثالث، ۱۳۸۸.
- ۱۹- غزالی، احمد، ره عشق، به کوشش محمودرضا اسفندیاری، زیر نظر نصرالله پورجوادی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۴.
- ۲۰- فانی، کامران، «فهرست آثار چاپی غزالی»، معارف، شماره ۳، آذر و اسفند، صص ۲۲۲-۲۰۹، ۱۳۶۳ش.

- ۲۱- ماسینیون، لویی، قوس زندگی منصورحلاج، ترجمه عبدالغفور روان‌فرهادی، تهران: انتشارات منوچهری، ۱۳۸۱ش.
- ۲۲- مالمی، امیدوار، «شرح عشق در سوانح‌العشق»، ادیان و عرفان، سال سوم، شماره هشتم، صص ۹۵-۸۰؛ ۱۳۹۸ش.
- ۲۳- ملامود، مارگارت، «تشکیلات صوفیان و ساختارهای قدرت در نیشابور قرون وسطی»، ترجمه محمد نظری هاشمی، خراسان پژوهی، سال اول، شماره دوم، پاییز و زمستان، صص ۹۲-۶۵؛ ۱۳۷۷ش.
- ۲۴- نیکلسون، رینولد، تصوف اسلامی و رابطه انسان و خدا، ترجمه محمدرضا شفیعی‌کدکنی، تهران: انتشارات توس، ۱۳۵۸ش.
- ۲۵- نوپا، پل، تفسیر قرآنی و زبان عرفانی، ترجمه اسماعیل سعادت، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۳ش.